

Wojciech Materski

**HISTORIOGRAFIA STOSUNKÓW POLSKO-RADZIECKICH
STAN AKTUALNY I PERSPEKTYWY BADAWCZE**

Dyskusja na niniejszej konferencji oraz podjęte wnioski mają doprowadzić do ukierunkowania współpracy w dziedzinie badań naukowych z zakresu historii dwu ośrodków akademickich: Katedry Słowian Zachodnich Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego i Instytutu Historii Uniwersytetu Łódzkiego.

W zakresie badawczym tej dyscypliny naturalnymi płaszczyznami współpracy są historia Polski, historia Rosji i ZSRR, a przede wszystkim historia stosunków polsko-rosyjskich i polsko-radzieckich. Nie wyklucza to oczywiście i innych dziedzin, jak np. wskazuje na to dorobek Zakładu Historii Powszechnej Nowożytnej i Najnowszej, udanie kooperującego z historykami rosyjskimi w badaniach nad międzynarodowym dialogiem rozbrojeniowym¹.

Z trzech wyżej zarysowanych płaszczyzn chciałbym skupić uwagę na jednej z nich – stosunkach wzajemnych, zawężonych dodatkowo do okresu radzieckiego, a więc poczynając od 1917 r. Są to zagadnienia najlepiej przebadane przez historyków z Zakładu Historii Europy Wschodniej XX wieku Instytutu Historii UŁ, a dodatkowo za tym wyodrębnieniem przemawia argument merytoryczny. Badania nad okresem po przewrocie październikowym 1917 r. w Rosji posiadają swoją specyfikę, co wyraziście odbiło się na historiografii zarówno rosyjskiej, jak i polskiej. Polega ona na fakcie publikowania przez wiele lat ich wyników w warunkach silnej presji okoliczności pozanaukowych, bariery polityczno-ideologicznej stwarzanej przez instytucję cenzury i równie negatywnie oddziałującej – samocenzury.

Cenzura ograniczała oczywiście także badania nad innymi okresami stosunków polsko-rosyjskich – znamy przykłady ingerencji nawet w teksty dotyczące Nowogrodu Wielkiego, Iwana IV, czy Katarzyny II, nie wspominając

¹ Por.: *Problemy rozbrojenia 1919–1939*, red. W. Michowicz, „Acta Universitatis Lodzianis” 1983, Folia Historica, t. 17.

już o polskich powstaniach narodowych w XIX w., w tym zupełnie wypartego z podręczników powstania Polaków nad Bajkałem w 1866 r. Niewątpliwym faktem pozostaje to, iż badania relacji polsko-radzieckich narażone były na największe wpływy cenzorskie.

Z tych też względów, w obecnej nowej sytuacji, gdy historycy obu państw mają w dużym stopniu odblokowane możliwości pisania o sprawach trudnych, powstaje kwestia krytycznego przewartościowania dotychczasowej historiografii stosunków polsko-radzieckich, wskazania jej punktów mocnych, jak też milizn, przemilczeń, eufemizmów – niekiedy niestety jawnych fałszerstw, jak np. traktowanie polskich działań zbrojnych na wschodzie w latach 1919–1920 jako trzeciego pochodzącego Ententy. W pewnym stopniu rzetelne badania historyków wyprzedziła fala nieprofesjonalnych na ogół publikacji, jaka przelała się w ciągu ostatnich dwóch–trzech lat przez łamy prasy, często dopuszczająca się podobnych przekłamań i przemilczeń, ale *à rebours*.

Wypracowanie takiego obrazu dotychczasowej historiografii, do którego małym krokiem będzie – mam nadzieję – niniejszy referat, pozwoli zarazem na zdefiniowanie zakresu zadań, stojących przed historykami obu naszych uniwersytetów.

Wypracowanie postulatów badawczych to tylko jedna, prawdopodobnie łatwiejsza strona zagadnienia. Drugą będzie rozpoznanie stanu dostępności do dotychczas nie wprowadzonego w obieg naukowy materiału źródłowego. Z własnych doświadczeń wiem, iż wiele z tych źródeł – np. z zasobów Archiwum Akt Nowych i Centralnego Państwowego Archiwum Rewolucji Październikowej – było udostępnianych historykom, a tylko ich egzegeza napotykała barierę cenzury. Poważniejszy problem przedstawia dotarcie do zachowanych, a dotąd praktycznie nie udostępnianych materiałów. Z polskiej strony jest to w zasadzie kwestia rozwiązana – poza wyjątkami z Centralnego Archiwum MSW (obecnie – Archiwum Akt Nowych) oraz z wrywkowo udostępnianymi archiwaliami z okresu po 1945 r. np. ze zbiorów MSZ, czy archiwum byłej Rady Państwa (prezydenckiego). Podstawowym problemem pozostaje więc dopuszczenie do archiwów rosyjskich, które teoretycznie są już dostępne. Z weryfikacją tej teorii historycy Uniwersytetu Łódzkiego mają różne doświadczenia.

Jednym udało się dotrzeć do interesujących ich źródeł, innym jeszcze nie.

Wypowiedzi prof. Rudolfa Pichoji, naczelnego archiwisty państwowego Federacji Rosyjskiej, który w połowie października 1992 r. bawił w Polsce, jak też fakt odblokowania dokumentów Politbiura z tzw. Pakietu nr 1 z marca 1940 r.² napawają ostrożnym optymizmem.

² *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, oprac. W. Materski, ISP PAN, Warszawa 1992.

O nieodzownej potrzebie wykorzystania zasobów archiwów poradzieckich świadczy stan zachowania archiwów MSZ z okresu II Rzeczypospolitej, uniemożliwiający nawet odtworzenie chronologii wydarzeń i rejestru oficjalnej korespondencji dyplomatycznej pomiędzy obu państwami. Zachowane w pełni archiwalia Narkomindiełu pozwoliłyby na wypełnienie tych braków, sporządzenie chociażby katalogu spraw, które miały istotne znaczenie we wzajemnych kontaktach dyplomatycznych, konsularnych, gospodarczych, handlowych czy kulturalnych. Zadanie dotarcia do tych źródeł byłoby łatwiejsze dla historyków z Uniwersytetu Moskiewskiego, którzy są na miejscu, znają metody przebijania się przez uporczywą barierę biurokratyczną, na przełamanie powszechnej praktyki utrudnień przy udostępnianiu inwentarzy archiwalnych i stosowania tzw. „podborki”.

Innym zagadnieniem, też istotnym dla weryfikacji dotychczasowego obrazu historii stosunków wzajemnych, jest przewyciężenie bariery finansowej i dotarcie do częściowo tylko wprowadzonych w obieg naukowy materiałów zdeponowanych na Zachodzie, w pierwszym rządzie przebogatej kolekcji polskich archiwaliów dyplomatycznych z Instytutu Hoovera przy Uniwersytecie Stanfordzkim. Jak sam mogłem się pośrednio przekonać – znajdują się tam zespoły zupełnie unikalnej dokumentacji, jak np. depozyt Alfreda Ponikowskiego³. Ten problem pozostawić przyjdzie na razie na boku; wrócimy doń, gdy nauka w obu naszych państwach (Polsce i Rosji) znajdzie się w lepszej kondycji finansowej.

Po tym zbyt długim zapewne wstępie chciałbym przejść *ad rem*. Nie ma potrzeby wymieniać tytułów książek i artykułów liczącego kilkaset pozycji dorobku historiografii ściśle dotyczącej stosunków polsko-radzieckich i zaopatrywać jej w świadectwo moralności naukowej. Zaznaczyć należy, iż czysto systematyzacyjne próby uchwycenia pełnej historiografii PRL i ZSRR były już czynione, m. in. autorstwa: Mariana Leczyka, Andrzeja Skrzyпка, Mieczysława Tantego i Wojciecha Materskiego⁴. Można natomiast wskazać, jakie problemy uznać należy za opracowane w zadowalającym stopniu, bądź przynajmniej posiadające ustaloną kompletną faktografię i podstawową dokumentację, jakie zaś czekają na podjęcie bądź daleko idącą weryfikację.

³ Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford University, Alfred Ponikowski Collection.

⁴ W. Materski, *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917–1945. Bibliografia*, „Zeszyty Historyczne Głosu Nauczycielskiego” 1984, nr 38; tenże, *Bibliografia prac dotyczących stosunków polsko-radzieckich w latach 1917–1945*, Warszawa 1984; A. Skrzypek, *Historiografia Polski Ludowej o stosunkach polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, nr 4; M. Leczyk, *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1918–1945 w historiografii Polski Ludowej*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, nr 2; M. Tanty, *Historia ZSRR i stosunków polsko-radzieckich XIX i XX w. w historiografii Polski Ludowej*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały” 1969, nr 5.

Zanim przejdę do przedstawienia przyjętej zasady porządkującej, kilka słów chciałbym poświęcić edycjom źródłowym i opracowaniom syntetycznym typu podręcznikowego. Chyba żadna bilateralna relacja tak Polski, jak i Rosji Radzieckiej a następnie ZSRR nie doczekała się podobnej obfitości źródeł drukowanych. Obok 11-tomowej edycji *Dokumentów i materiałów do historii stosunków polsko-radzieckich*⁵, doprowadzonej chronologicznie do grudnia 1960 r. oraz odrębnych dwóch podobnych tomów traktujących o stosunkach wzajemnych po II wojnie światowej, doprowadzonych do 1987 r.⁶ mamy w obrocie naukowym szereg zbiorów dotyczących węższych odcinków czasu⁷, poszczególnych płaszczyzn stosunków⁸ bądź prób całościowego ich uchwycenia poprzez zgromadzoną w jednym tomie wyselekcjonowaną dokumentację⁹. Na szczególną uwagę zasługuje dokumentacja tajnych rokowań w Białowieży i Mikaszewiczach w 1919 r.¹⁰ oraz tzw. Raport Wojkowa¹¹, bez uwzględnienia którego niemożliwe jest właściwe zinterpretowanie stosunku władz radzieckich do realizacji zobowiązań wynikających z traktatu ryskiego. W dokumentacji tej niemal zupełnie pominięto przekazy proveniencji wywiadu, dokumentację attachatów wojskowych, radziecką dokumentację wewnętrzną na linii: resort spraw zagranicznych – władze partyjne. Niemniej jako całość, a więc uwzględniając zbiory wydane na emigracji¹² i edycje udostępnione w ostatnim

⁵ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 1–11, Warszawa 1962–1987.

⁶ *Sowietskij Sojuz i Narodna Polska. 1944–1974 gg. Dokumenty i materiały*, Moskwa 1974; *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944–1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974; *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1974–1987. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1988.

⁷ Por.: *Układ Sikorski–Majski, Wybór dokumentów*, oprac. E. Duraczyński, Warszawa 1990; *Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego*, t. 1–4, Wrocław 1973–1974; K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa 1924.

⁸ Por.: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 1977; *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1944–1949. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 1984; *Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze. Dokumenty i materiały 1921–1939*, oprac. S. Łopatniuk, Warszawa 1976; *Zmowa. IV rozbiór Polski*, oprac. A. L. Szcześniak 1990.

⁹ *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917–1945. Dokumenty i materiały*, red. E. Basiński, Warszawa 1967; *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z Państwem Radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów*, red. J. Kumaniecki, Warszawa 1991.

¹⁰ *Tajne rokowania polsko-radzieckie w 1919 r. Materiały archiwalne i dokumenty*, oprac. W. Gostyńska, Warszawa 1986.

¹¹ J. Kumaniecki, *Tajny raport Wojkowa czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim. 1921–1923. Dwa lata prac Delegacji Rosyjsko-Ukraińskiej, Rosyjsko-Ukraińsko-Polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego. Sprawozdanie*, Warszawa 1991.

¹² M. in.: *Polish-Soviet Relations 1918–1943. Official Documents*, Washington 1943; *Polish White Book. Official Documents concerning Polish-German and Polish-Soviet Relations 1933–1939*, New York 1940; *Biała Księga. Dokumenty i fakty z okresu dwóch wojen światowych*, oprac.

okresie¹³, prezentuje się ona względnie dobrze, pozwala na uchwycenie zasadniczych komponentów stosunków wzajemnych, szczególnie widzianych ze strony Warszawy.

Względnemu bogactwu publikacji źródłowych nie odpowiada stan syntez typu podręcznikowego. Zasadniczo sprowadzić je można do dwóch opracowań historyków polskich – jednego operującego cezurą 1918–1945¹⁴, drugiego cezurą 1921–1939¹⁵ – oraz jednej pracy zbiorowej pióra historyków z obu akademii nauk, w zasadzie spełniającej kryteria wykładu podręcznikowego i doprowadzonej do 1977 r.¹⁶ Ich tezy są bardzo zbliżone. Dla okresu międzywojennego dominuje teza o naturalnym ciężeniu do siebie obu społeczeństw, komplementarnych systemów gospodarczych, pełnych powinowactw kultur, któremu to procesowi pokojowej koegzystencji nie sprzyjała polityka polskich elit władzy. Bardzo sporadycznie i incydentalnie napomyka się o winach drugiej strony, marginalizuje znaczenie czynnika ideologicznego, w zasadzie nie uwzględnia zagrożenia skoordynowaną w stosunku do Polski polityką Moskwy i Berlina. Natomiast faktografia jest w miarę pełna, czego nie można powiedzieć o najbardziej dyskusyjnie przedstawionym okresie drugiej wojny światowej. Próżno szukać krytycznej analizy farsy legalizacji zaboru wschodnich ziem polskich, poprawiania ich struktury narodowościowej i klasowej poprzez deportacje, polskich strat ludnościowych w wyniku terroru NKWD. Nie wydobyte zostało przedmiotowe traktowanie sprawy polskiej w latach wojny przez wielkie mocarstwa, jako rzeczywisty wybór narodu prezentowana jest sprawa uruchomionej przez Stalina wiosną 1943 r. tzw. alternatywy lewicowej rozwiązania kwestii polskiej. Okres powojenny to obraz niemal sielankowy, w którym wykład organizuje teza o licznych korzyściach czerpanych przez Polskę ze stosunków z nowym sojusznikiem, gwarantującym trwałość i nienaruszalność jej granic.

Reasumując, są to syntezы pisane warsztatowo poprawnie, lecz traktujące poszczególne segmenty stosunków wzajemnych nierówno, unikające spraw stawiających władze ZSRR w pozycji strony ocenianej krytycznie, traktujące literalnie ich samooceny w zakresie polityki zagranicznej, nie dążące do ich deszyfracji. Zasadnicze założenie pisania o stosunkach wzajemnych po

W. Sukiennicki, Paryż 1964; *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, vol. 1–2, London 1961–1967; E. J. Różek, *Allied Wartime Diplomacy. A Pattern in Poland*, New York 1958; *Les relations polono-allemandes et polono-sovietiques au cours de la période 1933–1939. Recueil de documents officiels*, Paris 1940.

¹³ Por. np.: *Z archiwów sowieckich*, t. 1: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, t. 2: *Armia Polska w ZSRR 1940–1941*, oprac. W. Materski, Warszawa 1992–1993.

¹⁴ W. T. Kowalski, A. Skrzypek, *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945*, Warszawa 1980.

¹⁵ A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Warszawa 1982.

¹⁶ *Z historii stosunków polsko-radzieckich 1917–1977*, Warszawa 1987 (wersja rosyjskojęzyczna – Moskwa 1979).

1945 r. jako relacji równoprawnej już na wstępie przesądza o wypaczonym ich obrazie. Charakterystyczne, iż ciąg monografii autorów polskich o poszczególnych podokresach stosunków wzajemnych w dwudziestoleciu międzywojennym tworzy obraz dalece dojrzałszy, niż powyższe próby syntezy¹⁷.

Potrzebą chwili jest pokuszenie się, mimo braków i niejasności, o nową próbę syntezy, uwzględniającą w pierwszym rzędzie: ujawnione w ostatnich trzech latach fakty i dokumenty dotyczące rozwiązania KPP, stosunków radziecko-niemieckich, deportacji polskiej ludności Kresów Wschodnich, eksterminacji polskich oficerów i ludności cywilnej, manipulowania sprawą polską przez Anglosasów w latach II wojny światowej, radzieckich komendantur wojskowych na opuszczonych przez Niemców ziemiach polskich, zakresu wpływu władz radzieckich na sprawy wewnętrzne w Polsce przynajmniej do 1955 r. itp. Taka rozpoznawcza, makietowa synteza stać by się mogła ważną inspiracją dyskusji naukowej, odegrać animującą rolę dla badań we wstępnie zdefiniowanych wąskich zakresach tematycznych.

Charakterystyczne, że przy ocenie rzetelności naukowej w historiografii stosunków wzajemnych najlepiej prezentują się ujęcia przyczynkarskie, publikowane na łamach nisko nakładowych czasopism¹⁸. Uwaga ta dotyczy obu historiografii. Natomiast w zakresie druków zwartych w publikacjach polskich dominuje konwencja materiałowa, uciekanie przed komentarzem w faktografie – co w sumie pozwoliło na zarysowanie dalece bardziej poprawnego obrazu stosunków wzajemnych niż w operującej szerzej komentarzem, uwzględniającej aktualną linię polityczną władz, historiografii radzieckiej.

Przy korzystaniu z dotychczasowego dorobku historiografii stosunków wzajemnych sięgać winno się przede wszystkim do pozycji wydanych w ostatnich kilkunastu latach jako mniej narażonych na ograniczenia pozanaukowe i potencjalnie dysponujących szerszą bazą archiwalną niż publikacje z lat wcześniejszych. W sposób naturalny wyodrębniają się w dziejach stosunków polsko-radzieckich trzy podokresy: międzywojenny, lat II wojny światowej i powojenny. Dominuje ujęcie relacji wzajemnej jako stosunków międzypaństwowych, polityczno-dyplomatycznych, często rozpatrywanych na tle sytuacji międzynarodowej. Znacznie gorzej przedstawiają się

¹⁷ W. Gostyńska, *Stosunki polsko-radzieckie 1918–1919*, Warszawa 1972; A. Deruga, *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919)*, Warszawa 1969; J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971; W. Materski, *Polska a ZSRR 1923–1924. Stosunki wzajemne na tle sytuacji politycznej w Europie*, Wrocław 1981; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976; S. Gregorowicz, *Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935*, Wrocław 1982; J. Łojek, *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*, Warszawa 1990.

¹⁸ Głównie: „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały”, „Kwartalnik Historyczny”, „Dzieje Najnowsze”, „Sowiecko-sławianowiedzenie”.

stosunki gospodarczo-handlowe, źle – kontakty kulturalne, w miarę poprawnie kontakty naukowe, widziane jednak w konwencji obiektywistycznej, z ledwie tylko zaznaczonym tłem politycznym, co w warunkach wszechmonopolu państwa radzieckiego daje obraz niemożliwy do interpretacji¹⁹.

Wstępny okres stosunków, poprzedzający wojnę polsko-radziecką, ma dobrze opracowany udział Polaków w przewrocie październikowym i tworzeniu administracji radzieckiej²⁰; znacznie słabiej – losy polskich formacji i skupisk polonijnych, które nie poparły bolszewików²¹. Brakuje źródłowego opracowania (są pamiętniki) o udziale wojsk polskich w tzw. buncie Korpusu Czechosłowackiego, brak chociażby przyczynku o Polakach w armii Kołczaka, tragicznych losach żołnierzy V dywizji strzelców polskich na Syberii, działalności polskiej misji wojskowej na Zakaukaziu, losach Polaków ze strefy wydzielonej Kolei Wschodnio-Chińskiej, koloniach polskich w Harbinie i Czycie, o obozach internowania dla jeńców rosyjskich na terenach, które następnie weszły w skład państwa polskiego itd.

Wojna polsko-radziecka lat 1919–1920 traktowana jest w historiografii jako odrębne zagadnienie i ma bardzo bogatą literaturę – o czym świadczy chociażby jeden z referatów, znajdujących się w porządku obrad naszej sesji. Bardzo dobrze jest opracowany jej aspekt operacyjny, wojskowy – szczególnie działania strony polskiej²². Pewne niejasności budzi jedynie kwestia: dlaczego 1 armia konna Siemiona Budionnego nie zdążyła pod Warszawę? Wyczerpująca dyskusja, przeprowadzona w tej sprawie na konferencji w Instytucie Historii PAN w 1990 r. nie doprowadziła do konkluzji²³. Bardzo słabo są natomiast

¹⁹ Por. np.: J. Różewicz, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Wrocław 1979; A. Korzon, *Polsko-radzieckie kontakty kulturalne w latach 1944–1950*, Wrocław 1982; J. W. Piliszek, *Radziecko-polska współpraca w dziedzinie nauki i oświaty 1944–1950*, Wrocław 1977; H. Wisner, *Z historii stosunków kulturalnych polsko-radzieckich 1919–1939*, Warszawa 1987.

²⁰ Np.: *Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej (1917–1920). Biografie*, Warszawa 1967; W. Najdus, *Polacy w rewolucji 1917 r.*, Warszawa 1967; t.ż., *Lewica polska w Kraju Rad. 1918–1920*, Warszawa 1971.

²¹ H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie. 1914–1920*, Warszawa 1921; J. Rogowski, *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927; R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975.

²² Por. np.: M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne 1918–1921*, Białystok 1988; A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930; *U progu Niepodległej Polski. Wrzesień 1918–wrzesień 1919*, Londyn 1990; *Zarys dziejów wojskowości polskiej 1864–1939*, Warszawa 1990; P. Wandycz, *Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Cambridge Mass. 1969; N. Davies, *White Eagle, Red Star. The Polish-Soviet War 1919–1920*, London 1972. Zob. też: W. Sikorski, *Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 roku*, Lwów–Warszawa–Kraków 1928; J. Piłsudski, *Rok 1920*, Łódź 1989; T. Kutrzeba, *Bitwa nad Niemnem (wrzesień–październik 1920)*, Warszawa 1926.

²³ *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990*, red. A. Koryn, Warszawa 1991.

rozpoznane łączące się z tematem wojny lat 1919–1920 stosunki odrodzonej Polski z „białymi” Rosjanami – mimo opublikowania kilku przyczynków i jednej tytułowo je podejmującej monografii²⁴. Poprawnie są opracowane dwie rundy tajnych, a następnie jawne rokowania o rozejm i traktat pokojowy²⁵. Niejasna pozostaje nadal taktyka delegacji rosyjsko-ukraińskiej na konferencji w Rydze, ale tego zagadnienia bez ujawnienia instrukcji, jakimi kierował się jej przewodniczący Adolf Ioffe nie da się naukowo podjąć (ocena prof. Piotra Wandycza).

Stosunki wzajemne w okresie do przewrotu majowego w Polsce upływały pod znakiem konfliktów na tle realizacji postanowień traktatu ryskiego, a także echa „kleszczy” prusko-rosyjskich, których niewątpliwą kontynuacją był układ podpisany w Rapallo w kwietniu 1922 r. Działalność komisji mieszanych do spraw realizacji traktatu doczekała się opracowania monograficznego²⁶ i w zasadzie nie do końca rozpoznany pozostaje jeden tylko z jej aspektów: tzw. wymiany personalnej, w ramach której strony wymieniały między sobą terrorystów, dywersantów, tzw. wrogów klasowych, komunistów i księży katolickich²⁷. Czekają natomiast na opracowanie bardzo słabo zbadany problem dywersji, zajęć granicznych, walki wywiadów i handlu przez „zieloną” granicę, znany li tylko z beletrystyczno-wspomnieniowych książek Sergiusza Piaseckiego²⁸. Nie ma publikacji o tragicznych losach polskich księży katolickich w Rosji Radzieckiej i ZSRR, nawet poprawnego odtworzenia procesu arcybiskupa Jana Cieplaka i 15 innych księży, sądzonych w 1922 r.

Wraz z pojawieniem się pracy Jana Karskiego uznać można za rozstrzygniętą kwestię tajnych, skierowanych przeciwko Polsce klauzul układu rapallskiego²⁹. O ich istnieniu już poprzednio świadczyło dowodnie wiele faktów (np. klauzula traktatu handlowego), ale nadal, bez otwarcia archiwów radzieckich, sprawy tej nie można ostatecznie zamknąć. Bez jej jednoznacznego ustalenia niemożliwe jest właściwe zinterpretowanie stosunków w trójkącie Warszawa–Moskwa–Berlin w okresie do 1932 r., a także i później.

²⁴ A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973.

²⁵ Por.: J. Kumaniecki, *Dwa oblicza dyplomacji radzieckiej: rokowania w Mińsku i Rydze*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka...*, s. 159 i n. (tam dalsza literatura).

²⁶ J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza. Rokowania. Traktat. Komisje Mieszane*, Warszawa 1985.

²⁷ Por.: W. Materski, *Polsko-radziecka wymiana więźniów politycznych w latach 1921–1937*, „Z pola walki” 1977, nr 1.

²⁸ S. Piasecki, *Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy*, Kraków 1989. Zob. też: H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992.

²⁹ J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jalty* (tłum. z ang.), Warszawa 1992. Zob. też: *Polska – między Niemcami a Rosją*. Wywiad z prof. Janem Karskim, „Politicus” 1991, nr 1.

Podstawowa teza dotychczasowej historiografii stosunków wzajemnych głosi, iż po przewrocie majowym 1926 r. w zasadzie nie uległy one zmianie, utrzymał się wcześniejszy klimat poprawnej nieufności. Prawdopodobnie tak było ze strony radzieckiej, natomiast wiele zachowań polskich elit politycznych i wojskowych skłania do jej podważenia. Do tego niezbędne byłoby jednak dokładniejsze, niż to ma miejsce, zbadanie akcji prometejskiej, korelacji pomiędzy Oddziałem II Sztabu Generalnego a Wydziałem Wschodnim MSZ RP oraz uzyskanie odpowiedzi na pytanie, kto i w jakim zakresie animował polską politykę wschodnią³⁰.

Dla całego okresu międzywojennego brakuje bardziej wnikliwego spojrzenia na relację Moskwa–Warszawa jako element stosunków międzynarodowych w regionie środkowoeuropejskim, jak i na całym kontynencie. Podstawową jest tu wyżej wzmiankowana kwestia znacznie głębszego zbadania stosunków w trójkącie Polska–ZSRR–Niemcy, czemu początek dała wartościowa, ale dawno już przestarzała praca Józefa Korbela³¹. Obserwujemy w tym zakresie pewien postęp, korzystnie odbijający od bardzo słabo rozpoznanych relacji w innych układach: np. Polska – ZSRR – Francja, czy Polska – ZSRR – republiki bałtyckie, tematu dobrze rozpoznanego jedynie do 1925 r. Za stosunkowo najlepiej zbadany uznać należy kontekst rumuński polsko-radzieckich stosunków wzajemnych³². Wartościowego studium doczekała się także istotna dla całości obrazu sprawa tzw. klauzuli rosyjskiej, forsowana przez Polskę w ramach międzynarodowego dialogu rozbrojeniowego³³.

W dorobku badawczym okresu międzywojennego brakuje rzetelnego studium o stosunku partii radzieckiej i III Międzynarodówki, do ruchu komunistycznego w Polsce, nie tylko do KPP, ale także KPZU, KPZB, NPCh czy Hromady, do radykalnego ruchu związkowego³⁴. Nie ma opracowań dotyczących udziału Polaków w Kriestinternie, Profinternie, Międzynarodówce

³⁰ Por.: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; W. Bączkowski, *Prometeizm na tle epoki. Wybrane fragmenty z historii ruchu*, „Niepodległość” t. 17, Nowy Jork–Londyn 1984; J. Lewandowski, *Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921–1926*, Warszawa 1967.

³¹ J. Korbel, *Poland between East and West. Soviet and German Diplomacy toward Poland 1919–1933*, Princeton N.Y. 1963.

³² Zob. liczne artykuły H. Bułhaka, m. in.: *Polska a Rumunia 1918–1939*, [w:] *Przyjaźnie i antagonizmy. Stosunki Polski z państwami sąsiednimi w latach 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1977; *Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921–1931*, „Studia Historyczne” 1973, nr 3.

³³ W. Michowicz, *Sprawa tzw. klauzuli rosyjskiej w pracach Przygotowawczej Komisji Rozbrojeniowej*, „Z dziejów stosunków polsko-radzieckich” 1969, t. 4.

³⁴ Liczna literatura traktująca o tych kwestiach wymaga gruntownego przewartościowania. Por.: *Historia polskiego ruchu robotniczego 1918–1939*, red. A. Czubiński, Warszawa 1988; H. Cimek, L. Kieszczyński, *Komunistyczna Partia Polski 1918–1938*, Warszawa 1984; M. Leczyk, *Zarys historii III Międzynarodówki 1919–1943*, Warszawa 1971; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976.

Młodzieży. Brakuje całościowego opracowania o Polonii w ZSRR, choć z tego zakresu opublikowano kilka monografii, z których za najwartościowszą uznać należy pracę dotyczącą tzw. Marchlewszczyzny³⁵. Nie ma ani jednej pracy, w której byłaby przedstawiona ewidentna ewolucja stosunku władz radzieckich do Polski, którą można zawrzeć w skrócie: od podmiotowości do przedmiotowości, do elementu „gier” z Berlinem.

W szybkim tempie wypełnia się – w historiografii polskiej, ale w pewnym stopniu także i rosyjskiej – dotkliwa luka, jaką tworzyła minimalna obecność w niej wartościowych prac dotyczących przedednia II wojny światowej, a także lat 1939–1941. Do stanu satysfakcjonującego jest jeszcze daleko, ale obserwujemy widoczny postęp. Mamy opracowanie o walkach polsko-radzieckich we wrześniu 1939 r.³⁶, pierwsze studia o wywózkach i sposobach włączania ziem polskich w radziecki organizm polityczno-gospodarczy, oparte na materiałach radzieckich³⁷. Brakuje studium ukazującego, jak w praktyce przebiegało wdrażanie ustaleń trzech narad NKWD i Gestapo, poświęconych zwalczaniu polskiego ruchu oporu, o planach Polskiej Republiki Rad, o przebiegu ewakuacji w głąb terytorium ZSRR więźniów, obywateli polskich, w czerwcu–lipcu 1941 r., zaledwie ruszona jest tematyka działalności wywiadu ZWZ–AK na rzecz ZSRR przed czerwcem 1941 r.³⁸ Stosunkowo dobrze opracowana jest sprawa tragedii katyńskiej – mimo braku do 14 października b.r. najistotniejszego dla jej wyświetlenia dokumentu³⁹.

Zapewne dużo jeszcze czasu upłynie zanim będzie można myśleć o całościowym studium na temat losu obywateli II Rzeczypospolitej w ZSRR w latach okupacji i wojny, w tym odrębnych prac dotyczących łagrów, batalionów pracy, losu polskich dzieci, losów jeńców wywodzących się z AK itp.; tematy można mnożyć. Wyczerpały się tu rezerwy proste, jakie tworzyły relacje i wspomnienia; potrzebny jest szeroki dostęp do dokumentacji

³⁵ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.

³⁶ K. Liszewski, [Ryszard Szawłowski], *Wojna polsko-sowiecka 1939*, Londyn 1986.

³⁷ Por.: W. S. Parsadanowa, *Dieportacyje nasilenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Bielarusii w 1939–1941 gg.*, „Nowaja i nowiejszaja istorija” 1989, nr 2; J. T. Gross, *W zaborze sowieckim*, cz. I, „Aneks” 1979, nr 22 i cz. II, „Aneks” 1982, nr 28.

³⁸ L. Tomaszewski, *Okręg poleski ZWZ–AK*, Warszawa 1992; T. Strzembosz, *Partyzantka polska na północno-wschodnich ziemiach RP 1939–1941*, „Arka” 1990, nr 29; R. Nazarewicz, *Udział Polaków w rozpoznaniu przygotowań armii hitlerowskiej do agresji na ZSRR*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1972, nr 1.

³⁹ J. K. Zawodny, *Katyń*, Paryż 1989; J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia*, Warszawa 1987; C. Madajczyk, *Dramat katyński*, Warszawa 1989; *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów* (z przedmową W. Andersa), Londyn 1981; *Zbrodnia katyńska. Droga do prawdy*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1991; J. Tuchołski, *Mord w Katyniu*, Warszawa 1992; S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 1991.

radzieckiej. Bez niego zdecydowana większość nowych publikacji, np. o stosunku władz radzieckich do powstania warszawskiego, jest li tylko publicystyką.

Bez archiwaliów radzieckich niewiele także nowego uda się powiedzieć o pierwszym okresie powojennym: o radzieckich komendanturach wojskowych w Polsce i ich stosunkach z lokalną administracją, działalności tzw. „trofiej-szczików”, konfliktach na tle przejmowania majątku na Ziemiach Zachodnich i Północnych, o „oczyszczaniu” zaplecza Armii Czerwonej z wrogich elementów, polskich dostawach do radzieckiej strefy okupacji Niemiec, odrzuceniu planu Marshalla, rozliczeniach reparacyjnych polsko-radzieckich i trybie zrezygnowania przez Polskę z reparacji, działalności w Polsce specjalistów radzieckich – m. in. w Informacji Wojskowej, prokuraturze, urzędach centralnych.

W zasadzie cała historiografia traktująca o okresie po 1944 r. winna być zakwestionowana już w swoim punkcie wyjścia. Pisanie o stosunkach wzajemnych jako podmiotowej relacji międzypaństwowej może być kwestionowane dla całych dziejów PRL, a jest zupełnie nie do przyjęcia dla okresu do października 1956 r. Ponadto funkcjonujące publikacje z reguły oparte są na materiałach proveniencji centralnych władz partyjnych i państwowych, pozbawione prób wniknięcia w rzeczywiste realia, zbadania sytuacji na tzw. „dołach”. Uwaga ta dotyczy głównie prac traktujących o współpracy gospodarczej⁴⁰, naukowo-technicznej⁴¹, kontaktach naukowych i kulturalnych⁴². Stosunkowo najlepiej bronią się monografie dotyczące współdziałania w dziedzinie polityki zagranicznej, które choć nie wnikają za kulisy podejmowanych inicjatyw, poprawnie prezentują faktografię, wskazują na rzeczywiście najistotniejsze dla obu państw problemy⁴³. Niemniej cały okres 1945–1989 to praktycznie pole dla zagospodarowania przez historyków, specjalistów tzw. historii współczesnej.

⁴⁰ J. Ptaszek, *Polska – ZSRR. Gospodarka. Współpraca*, Warszawa 1972; M. Wilk, *Pomoc i współpraca. Polsko-radzieckie stosunki gospodarcze w latach 1944–1945*, Warszawa 1976; A. Bodnar, *Polska – ZSRR. Współpraca gospodarcza*, Warszawa 1967.

⁴¹ T. Leszek, *Polsko-radziecka współpraca naukowo-techniczna*, Warszawa 1974; J. Metera, Z. Ziółkowski, *Współpraca naukowo-techniczna krajów RWPG*, Warszawa 1972.

⁴² G. Wiśniewski, *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne w latach siedemdziesiątych. Współpraca kultur artystycznych*, Poznań 1980; R. Paciorkowski, *Polsko-radziecka współpraca wydawnicza*, Warszawa 1976; O. Wyszomirska-Kuźmińska, *Więzi humanistów polskich i radzieckich (1944–1980)*, Wrocław 1988; M. Bucharin, O. Wyszomirska-Kuźmińska, *Polsko-radziecka współpraca naukowa 1944–1986*, Warszawa 1987.

⁴³ Por. np.: E. Basiński, *Od Lublina do Zgorzelca. Współdziałanie Polski i ZSRR w rozwiązywaniu problemu niemieckiego 1944–1950*, Warszawa 1980; tenże, *Przeciwko Drang Nach Osten. Polityka Polski i ZSRR w sprawie niemieckiej w latach 1950–1955*, Warszawa 1986; E. J. Pałyga, *Dyplomacja Polski Ludowej 1944–1984*, Warszawa 1986; A. Skrzypek, *Procesy integracyjne państw wspólnoty socjalistycznej 1946–1971*, Wrocław 1987.

Zarysowany w niniejszym referacie obraz siłą rzeczy został uproszczony. Nawet w swych generalnych rysach zapewne jest dyskusyjny, niepełny, w niektórych ocenach być może błędny, czy niesprawiedliwy. Niemniej upoważnia jednak do sformułowania oceny, iż w zakresie historii stosunków polsko-radzieckich – od roku 1917 po lata dziewięćdziesiąte – jest jeszcze dużo do zrobienia, rozpościera się szeroki front dla badań analitycznych, prowadzących poprzez kolejne stadia do kompetentnej, całościowej syntezy. Pozostaje mieć nadzieję, iż w badania te włączą się oba nasze środowiska – tak Uniwersytetu Moskiewskiego jak i Uniwersytetu Łódzkiego.

Войцех Матерски

ИСТОРИОГРАФИЯ ПОЛЬСКО-СОВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ СОСТОЯНИЕ И ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Научные публикации касающиеся польско-советских отношений периода после октября 1917 г., изданные в Польской Народной Республике и СССР, специфически. В них многие сюжеты умолчены или только затронуты, что связано с деятельностью цезуры. В новой обстановке, когда историки и Польши, и Российской Федерации могут прямо высказываться о самых сложных вопросах касающихся взаимоотношений, возникает потребность критически переоценить существующую до сих пор историографию, указать ее достижения и пристрастия. Шагом в этом направлении является – по намерению автора – настоящая статья.

Автор, конечно, рисует упрощенную картину, не охватывает множества публикаций, которых число огромное. Сделанный автором отбор во многом, вероятно, дискуссионный, но окончательный вывод кажется правильным. В области истории польско-советских отношений историкам много еще надо поработать, чтобы выйти на правильный, целостный синтез. Совместные работы историков Лодзинского и Московского университетов могут содействовать этому делу.